

A teljes szerkezetű oklevél a magyar királyi kancelláriai gyakorlatban 1172-1235 között

A XXXII. OTDK-ra készült pályamunka

Jelige: Ad universorum notitiam volumus pervenire

Tartalom

Bevezetés.....	2
I. A vizsgálat célja	2
II. A vizsgálat sarokpontjai és keretei	3
III. Stabilan formularizált oklevélrészek	6
IV. Közepesen formularizált oklevélrészek.....	9
<i>Inscriptio:.....</i>	<i>9</i>
<i>Promulgatio:.....</i>	<i>10</i>
V. Enyhén formularizált oklevélrészek	16
<i>Arenga:.....</i>	<i>16</i>
<i>Corroboratio:.....</i>	<i>17</i>
Összegzés.....	26
A felhasznált források és szakirodalom jegyzéke.....	30

Bevezetés

Az elmúlt bő évszázadban a történeti kutatás viszonylag sokat foglalkozott III. Béla kancelláriai reformja előtti oklevelekkel, a királyi kápolna oklevéladásával, valamint a III. Béla fele kancelláriai reformmal. Számos tanulmány látott napvilágot ebből a korszakból, mely részletekbe menően, nagy precizitással elemezte a királyi oklevelek oklevélrészeinek fejlődését, a bennük lévő formulák egységesülését, külföldi párhuzamaikat.¹ Ezt, valamint nem elhanyagolható módon Szentpétery Imre életművét figyelembe véve az olvasó megkérdőjelezhetné dolgozatom létjogosultságát, azonban fel kell hívnom a figyelmét bizonyos szempontokra. Szentpétery 1930-ban megjelent *Magyar oklevéltan* című könyve a középkor egészét átfogó összefoglaló jellegű mű, mely egy-két kivételtől eltekintve részletkérdések tárgyalására nem vállalkozik. Ezen túl Imre és II. András korának okleveleiről nem készültek olyan aprólékos, a különböző oklevélrészek fejlődésére összpontosító elemzések, mint a 12. századról.

Egy ilyen típusú vizsgálat létjogosultságát az alábbi példa jól demonstrálja: A Szentpétery által szerkesztett *Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzékét* forgatva sokszor találkozhatunk az alábbihoz hasonló kijelentésekkel az oklevelek kritikai apparátusában: „Az 1218. évből [...] erre a két oklevélre vonatkozólag is feltehető, hogy az 1218-ban tett adományt jóval később foglalták írásba, azonban az adománytétel ideje szerint keltezték. Valószínűvé teszi ezt ekkor még ritka rövid szerkezetük [...]”² Rendszerint ezek a kijelentések nincsenek ennél bővebben megokolva problémássá téve igazolásukat vagy esetleges korrekciójukat.

I. A vizsgálat célja

Jelen dolgozat fő célja hogy önálló alapkutatásra támaszkodva rekonstruálja az 1172 és 1235 közötti teljes szerkezetű királyi oklevelés gyakorlatot külön hangsúlyt fektetve a különböző oklevélrészek használatában beállt változásokra. Ezek birtokában ugyanis mindenki számára könnyedén ellenőrizhetővé válnak Szentpétery kritikai jegyzékében szereplő, a fentebb idézetthez hasonló megállapítások. Emellett a különböző formulák időbeli előfordulásának teljeskörű leírása a keltezetlen okleveleknek a korábbiaknál sokkal pontosabb

¹ A teljesség igénye nélkül: FEJÉRPATAKY 1885., SZENTPÉTERY 1930., KUBINYI 1975., ÉRSZEGI 1984.

² RA 350. sz., 116. o. – A továbbiakban ha nem utalok az ellenkezőjére, akkor Szentpétery kritikai jegyzékére való hivatkozások regesztasorszámokat jelölnek. Az egyes oklevelek szövegének forrásaira ld. a függelék 1. sz. táblázatát.

kormeghatározását tesz lehetővé, illetve az oklevelek hitelességének vizsgálatakor is hasznos eszközt ad a kutató kezébe. Ezen túl egy ilyen típusú vizsgálat kiindulási pontként szolgálhat a korabeli teljes magyar okleveles gyakorlat irányvonalaibanak megállapításában, ti., hogy a királyi kancellária mennyiben szolgált követendő példaként a vidéki okleveles gyakorlatban.

Ugyanakkor dolgozatom nem öncélú, nem csak a diplomatika területén vezethet érdekes eredményekre, hanem a kancellária- és intézménytörténet területén is. Ugyanis a királyi oklevelek formuláiban beállt változások alapján arra is választ kaphatunk, hogy az uralkodó és kancellárváltások mennyiben voltak hatással az okleveles gyakorlatra. Megfordítva: Az oklevelek formuláiban beállt változások mennyiben estek egybe egy-egy új kancellár feltűnésével. Ennél egy fokkal tovább lépve, a különböző politikai események, zavarok – például András király keresztes hadjárata – milyen mértékben hagytak nyomot a kancellária működésén, vagyis az egyik legfontosabb központi kormányzati intézményen.

II. A vizsgálat sarokpontjai és keretei

Mivel Szentpétery foglalta rendszerbe a korszak diplomatikai ismereteit, és az én dolgozatom is az általa lerakott alapokra szándékozik építeni, valamint az ő összefoglaló jellegű megállapításait bővíteni, ezért munkám elején az ő eredményeit ismertetem.³

Szentpétery olvasatában Szent István gyökértelen és életképtelen kísérlete után ötven évvel elsősorban dalmát és horvát impulzusra indult újra az okleveles gyakorlat, mely a 12. század folyamán fokozatosan erősödött és közelített a 13. században véglegessé váló formákhoz. A királyi oklevelek még III. Béla uralkodásának kezdetén is ingadozó formákat mutattak, az oklevélrészek sorrendje nem volt következetes. Annál szembetűnőbb a király uralkodásának második felében megfigyelhető változás, mely az addigi fejlődést a királyi oklevelek szerkezetének megszilárdulásával fejezi be.⁴

Ez a változás Béla király két kancellárjához köthető. Adorján kancellár működéséhez köthető az oklevélrészek azon sorrendjének kialakulása, mely majd Katapán működése alatt

³ Természetesen Szentpétery óta számos tanulmány látott napvilágot, melyek bizonyos szempontból korrigálták, és bővítették az ő megállapításait. Pl.: Szilágyi Loránd részletesen vizsgálta a 12. századi oklevelekben a királyi cím alakulását, az *in perpetuum* formulát, a *promulgatio*, a *narratio*, a *dispositio*, és a *corroboratio* formuláit. (SZILÁGYI 1937. 31—54.) Kubinyi a királyi kápolna szerepét elemezte az oklevélkiadásban, valamint a *notarius* feladatköreit ezen az intézményen belül. (KUBINYI 1975. 69—92.) Thoroczkay Gábor Szent István király okleveleivel kapcsolatban foglalta össze és gondolta tovább a kutatás eredményeit Szentpétery működése óta. (THOROCZKAY 2009.)

⁴ SZENTPÉTERY 1930. 46—63.

válík véglegessé, a sok ingadozással járó fejlődés tehát az utóbb említett kancellár működése alatt jutott nyugvópontra. Az oklevélrészek így kialakult rendje, mely a középkorban végig megmarad a magyar királyok fő oklevéltípusának, a privilegiumnak az alapformájául a következő: *invocatio* (többnyire *verbalis*), *intitulatio* (*Dei gratia* fordulattal), ezután *in perpetuum*, *arenga*, vagy *arenga* nélkül narratíot bevezető *promulgatio*, *corroboratio* (illetve sokszor *sanctio*). Ezen túl Katapánhoz köthető az eddig csak elvétve szereplő *datum per manus* formula véglegessé válása. A karrierjét egri püspökként befejező Katapán Imre uralkodása alatt is kancellár marad, azonban Szentpétery szerint kérdéses, hogy főpapi kinevezése után ténylegesen részt vett-e a kancellári munkájában.⁵

Bár 12. századi királyok okleveles gyakorlatát elemezve Szentpétery rendszerint külön alfjezetet szentelt minden királynak, az 1205 és 1308 közötti időszak tárgyalásánál nem követi ezt a gyakorlatot, számos megállapítását a korszak egészére vonatkoztatja.

Szentpétery kiemeli, hogy Róbert kancellárhoz köthető az *annus regni* kitétele 1207-től. Továbbá 1216 körül bukkan föl az egyszerűbb szerkezetű, de teljes érvényű oklevél (ezt a továbbiakban: *egyszerűbb szerkezetű privilegiális oklevélnek* nevezem), amely az ünnepélyesebb privilegiális oklevelek részei közül mellözi az *invocatiót*, a méltóságok felsorolását és többnyire a kancellár vagy az alkancellár megnevezését. Ezen túl az *in perpetuum* formulát a rövidített királyi cím után mindenkihez szóló (*omnibus presentes litteras inspecturis* vagy hasonló) *inscriptió*val és az ehhez fűzött *salutatio*val (*salutem et omne bonum* stb.) helyettesíti. Összességében II. András alatt a királyi kancelláriából kétféle oklevél került ki, mandatumok és privilegiumok, utóbbiaknak pedig két altípusa alakult ki, az ünnepélyesebb és az egyszerűbb szerkezetű.⁶

Szentpétery mindössze ennyit ír az oklevélrészekről és formulákról II. András kancelláriai gyakorlatában, az oklevélrészek tételes elemzését csak az egész korszakra vonatkoztatva végzi el. Eljárása azt sugallja, hogy a teljes szerkezetű oklevelek III. Béla és Imre uralkodása alatt való megszilárdulása után nincs értelme a 13. századot kisebb vizsgálati egységekre osztani, ugyanis a formulák változása egy lassú, evolúciószerű folyamat, hasonlóan a korszak kancelláriai gyakorlatához, mely egy egyenes vonalú fejlődésként írható le, melynek során fokozatosan nő a kibocsájtott oklevelek száma és az oklevélrészek formulariszsátsága.

Ezek tükrében III. Béla, Imre és II. András uralkodásának idejében fennmaradt 421 diploma közül a privilegiumokat elemzem, azaz azokat az okleveleket, melyek valamilyen

⁵ SZENTPÉTERY 1930. 64—66.

⁶ SZENTPÉTERY 1930. 83—96.

kiváltságot vagy jogot adományoznak. Vizsgálatomból értelemszerűen ki kellett zárnom a tartalmi átírásban fennmaradt okleveleket, hiszen ezek a formulák vizsgálatára alkalmatlank. Az alábbiakban az így maradt 235 oklevél *invocatióját*, *intitulatióját*, *inscriptióját*, *salutatióját*, *arengáját*, *promulgatióját* és *corroboratióját* fogom elemezni. Több szempont miatt választottam ezeket az oklevélrészek. Először is ezeknek a legmagasabb szintű a formularizáltsága, egy kevésbé egységesült oklevélrész, mint például a *dispositio*, vizsgálata önmagában szétfeszítette volna egy TDK dolgozat kereteit. Az *escatchocollum* többi részét azért zártam ki a vizsgálatból, mert azokkal az elmúlt években több tanulmány is részletesen foglalkozott.⁷ Itt kell kitérnem arra, hogy fejlett kancelláriai gyakorlatnak azt nevezem, amikor az oklevelek formularizáltsága magas.

Az oklevélformulák stílusis elemzését (ide értve a rétorikai stílusjegyeket, ill. a ritmusos és rímes próza vizsgálatát) három ok miatt nem vállalkozom a dolgozatomban. Egyrészt azért, mert a ritmusos klauzulákba futó kólonok szintaktikai szempontból éppen úgy teljes mondattani egységeket alkotnak, mint a nyelvtanilag önálló tagmondatként is értékelhető oklevélrészek (értve ez alatt, hogy az *intitulatio*, *inscriptio* stb. szükségképpen önálló tagmondatot alkot az oklevél szövegében). Mivel dolgozatomban az egyes oklevélrészeket lezáró formulák előfordulását részletesen elemzem, és mivel ilyen záróformulából általában több van, mint szabályos ritmusképletből (Horváth János háromféle szabályos kólonvégződést különböztet meg), a ritmusképletek elemzése a történeti jellegű kérdésfelvetéssel kapcsolatban kevésbé pontos eredményre vezetett volna, mint a formuláknak a dolgozatban elvégzett tételes elemzése. Másrészt azért sem vállalkozhatok a stílusis vizsgálatra, mert ehhez (Horváth János részleteiben már meghaladott, és amúgy is igen rövid áttekintését leszámítva) a szakirodalomból egyelőre hiányoznak azok az előtanulmányok, amelyek meglete esetén a vizsgált korszak okleveles nyelvének stílusát (vagy még inkább az egyes oklevelekben megszólaltatott különböző stílusrétegeket) történeti jellegű következtetések levonására is alkalmas módon összehasonlíthatnánk a korábbi, ill. a később keletkezett oklevelek stílusával. Harmadrészt a stílusis elemzés terjedelmileg is szétfeszítené egy TDK-dolgozat kereteit.⁸

A dolgozatomban vizsgált oklevélrészek három nagy csoportba oszthatók. Az elsőbe a stabilan formularizált oklevélrészek tartoznak, név szerint az *invocatio*, az *intitulatio* és a

⁷ A *datum per manus* formulával már Szentpétery is részletesen foglalkozott. Nógrády Árpád a méltóságsor és tanúfelsorolás aprólékos elemzését végezte el. (NÓGRÁDY 1995.) Zsoldos Attila az uralkodói éveket vizsgálta. (ZSOLDOS 2011.)

⁸ Már Horváth is hangsúlyozta, hogy a stíluskritikai szempontú kutatások eredményei a legtöbbször megegyeznek az oklevelek diplomatikai vizsgálatainak eredményeivel. (HORVÁTH 1954. 71.)

salutatio. A második csoportot a közepesen formularizált oklevélrészek alkotják, azaz az *inscriptio* és a *promulgatio*, a harmadikat pedig az enyhén formularizált oklevélrészek, vagyis az *arengák* és a *corroboratiók*. Alábbiakban egy fiktív példa segítségével érzékeltetem a három csoport közti különbséget, ugyanis a dolgozatomban alkalmazott csoportosítási és elemzési elvek ezekre épülnek, továbbá a kancellária gyakorlat fejlettségére is ezek alapján fogok következtetni.

Tehát például 120X-Y években stabilan formularizált a *corroboratio*, ha az általam vizsgált összes oklevélben az alábbi szerepel: *Ut autem hec nostra donatio inconcussa permaneant, presentem paginam sigillo nostro roboratam*. Akkor is stabilan formularizált a *corroboratio*, ha több ilyen szilárd csoport létezik egymás mellett. Közepesen formularizált a *corroboratio*, ha a különböző oklevelekben ingadozik a szavak sorrendje, vagy ugyanannak a *corroboration*nak több szövegváltozata van jelen. Például az előbb idézetten kívül egy másik oklevélben ...*duplicis sigilli nostri roboratam* szerepel, egy harmadikban pedig ...*sigillo nostro in perpetuum roboratam*, úgy, hogy a formula többi része változatlan. Természetesen itt is elképzelhető több párhuzamosan használt, szövegváltozatokkal rendelkező csoport. Enyhén formularizált a *corroboratio*, ha az okleveleket csak az alapján tudom csoportosítani, hogy mindegyikben szerepel az *inconcussa permaneant*, és *presentem paginam* fordulat, de az oklevélrész többi része teljesen esetleges. Tehát több párhuzamos formula használata egy adott oklevélrészben teljesen független annak az oklevélrésznek a szilárdságától és a kancellária gyakorlat minőségétől.

III. Stabilan formularizált oklevélrészek:

Vizsgálatomat a stabilan formularizált oklevélrészek együttes elemzésével kezdem. III. Béla uralkodásának első tíz évében még a korábbi, primitívebb formák használatosak, sokszor a *promulgatio* megelőzi az *intitulatiót*.⁹ Azonban egy éles váltás figyelhető meg 1181-ben, ugyanis ekkor megjelenik egy teljesen új *invocatio*, *intitulatio* és *salutatio* formula: „*In nomine Sancte Trinitatis et Individue Unitatis. Bela Dei gratia Hungarie, Dalmacie, Chroacie, Rameque rex in perpetuum.*”¹⁰ Ez a 3 oklevélrész ebben a formában mindig az oklevelek elejére

⁹ Pl.: RA 126, 130, 131.

¹⁰ RA I./1. 43. p., 133. sz., Az *invocatio* megtalálható korábbi oklevelekben is (pl.: RA 126), azonban a három oklevélrésznek ebben a formában való kombinálása új jelenség.

kerül, azonban csak 1185 után válik kizárólagossá, egészen addig együtt létezik a primitívebb formákkal.¹¹

Imre trónra lépése nem hoz változást a formula használatában, azonban feltűnő néhány bizonytalanság. Például a király megnevezése ingadozik a *Hemiricus*¹², *Henricus*¹³ és *Emericus*¹⁴ között, azonban 1202-től a *Hemiricus* válik egyeduralkodóvá.¹⁵ 1202-ben Szerbiával bővül az *intitulatio*¹⁶, azonban helye a társországok felsorolásában eleinte bizonytalan.¹⁷ Imre uralkodásának második felében új tendencia figyelhető meg, az oklevelek elejéről elkezd elmaradozni az *invocatio*, az 1203 és 1204 között kiadott oklevelek mindegyike nélkülöz ezt az oklevélrész.¹⁸

II. András uralkodásának első éveiben több dologra érdemes felhívni a figyelmet. A legfontosabb, hogy az *invocatio*val kapcsolatban 1203-1204 között megfigyelt tendencia fokozatosan a visszajára fordul 1205 és 1207 között. 1205-ben még az *invocatio*val nem rendelkező oklevelek vannak többségben,¹⁹ azonban 1206-ban a 7 vizsgált oklevél közül már csak két olyan oklevél maradt fenn, mely nélkülözi ezt az oklevélrész.²⁰ 1207-ben pedig már mindegyik oklevélnek újra van fohászkodás része. Ezen túl 1206-ban a társországok felsorolása két új taggal bővül, Gácsországgal és Lodomériával.²¹ Imre öccse uralkodásának első két évében feltűnő még a formulák bizonytalansága. 1207-ben az egyik oklevélben²² Horvátország Ráma mögé kerül az *intitulatio*ban. Lodóméria írása pedig egészen 1212-ig bizonytalan.²³

¹¹ Szabálytalan formákat hordozza Pl.: RA 140, RA 147. Az 1192-ben kiadott RA 152-es oklevéltől kezdve minden diplomában az 1181-ben bevezetett formulakombináció szerepel.

¹² Pl.: 1197: RA 169 (CDS I. 96.), 172, 174, 175, 176, 183, 185, 188, 189, 193.

¹³ RA 173. (CDS I. 98.) (1198)

¹⁴ RA 177. (CDS I. 99.) (1198), 182, 184, 185.

¹⁵ RA 197 (UBURG. I. 38.), 197—210. Elkerülendő több tucat regeszta sorszámanak felsorolását, a továbbiakban sokszor csak intervallumokat fogok megadni. Ezek mindig csak azokat az okleveleket jelentik, melyeket bevontam a vizsgálatomba. Ezeknek a teljeskörű listáját ld. a függelék 1. táblázatát.

¹⁶ RA 197.

¹⁷ RA 198. Ebben az oklevélben Szerbia Ráma elé kerül az *intitulatio*ban. Azonban 1203-tól a megszokott helyén találjuk. RA 204—210.

¹⁸ RA 204—210.

¹⁹ RA 217 – Van *invocatio*. RA 218, 219 – Nincs *invocatio*.

²⁰ CDS. I. 109. (137. sz.), RA 226.

²¹ Először a RA 222-esben szerepelnek. Ezután a korszak végéig használatos *intitulatio* a következő: „*Andreas Dei gratia Hungarie, Dalmacie, Chroatie, Rame, Servie, Gallicie, Lodomerieque rex.*” (CDS. I. 109.)

²² RA 230.

²³ RA 228, RA 254, RA 260, RA 275.

1207-től kezdve egy évtizeden keresztül stabilak a formulák, gyakorlatilag semmiféle ingadozás vagy bizonytalanság nem fedezhető fel bennük.²⁴ Az *invocatiók*, *intitulatiók* és *salutatiók* szempontjából új korszakot 1216/1217 jelent, ekkor jelennek meg az egyszerűbb szerkezetű privilegialis oklevelek,²⁵ melyek oklevélrészei egyértelműen visszahatottak az ünnepélyesebb oklevelekre. Először ezekre a hatásokra térek ki, és csak utána fogom elemezni ennek az új oklevéltípusnak a formuláit.

Az egyszerűbb szerkezetű privilegialis oklevelek megjelenésével az ünnepélyesebb szerkezetű formulái bizonytalanná váltak. 1217-ben két ünnepélyesebb privilegialis oklevélnek nincs *invocatio*,²⁶ illetve egynek kettő is van.²⁷ 1220-ban egy ünnepélyesebb privilegialis oklevélnek nincs *invocatio*, és a *salutatio*ja is szabálytalan.²⁸ 1221-ben az egyik oklevél *intitulatio*ja „*Nos Andreas...*”-szal nyit, ami ekkor még szokatlannak mondható.²⁹ Ugyanebben az évben két oklevél is szabálytalan *invocatio*val rendelkezik.³⁰

A stabilan formularizált oklevélrészek szempontjából új korszakot 1221/1222 jelent, ekkortól ugyanis jelentősen kevesebb a szabálytalanság az ünnepélyesebb privilegialis oklevelekben,³¹ illetve az 1217-es első fecske után ekkortól kezdenek nagyobb számban megjelenni az egyszerűbb szerkezetű privilegialis oklevelek, utóbbinak a *salutio*ja érdemes bővebben kitérni.

1221 és 1223 között még bizonytalan ennek a oklevélrésznek a helyzete, sok egyszerűbb szerkezetű privilegialis oklevélnek egyáltalán nincs *salutatio*ja.³² 1225/1226-tól a *salutem et*

²⁴ Kivételre lásd pl.: RA 293. (1214)

²⁵ 1216-ban a RA 310. (HO VI. 11.) átmenet képez az egyszerűbb és az ünnepélyesebb privilegialis oklevelek között, amennyiben *invocatio*val nem rendelkezik, van *inscriptio*ja, és a *salutatio*ja pedig a „*salutem in vero salutari*”, ellenben még rövidítés nélkül szerepel benne a királyi címfelsorolás. 1217-ben találkozunk az első egyértelműen egyszerűbb szerkezetű priv. oklevéllel. (RA 340).

²⁶ RA 315, 320. Tehát ezek az oklevelek az ekkor megjelenő egyszerűbb szerkezetű privilegialis oklevelek formáit követik.

²⁷ RA 326. (CDCr III. 160.) „*In dei nomine amen.*” Ezután *arenga* következik, majd újra *invocatio*: „*In nomine Sancte Trinitatis et Individue Unitatis*”.

²⁸ RA 259.

²⁹ RA 368. (ÁÚO I. 171.)

³⁰ RA 364. (UBURG. I. 82.): „*In Nomine Sanctissime Trinitatis et Individue unitatis* [kiemelés tőlem]” RA 367.

³¹ Szabálytalan pl.: RA 393 (1223), 440 (1228), 441 (1228), 463 (1230), 467 (1230),

³² Pl.: RA 390—392 (1222k), 397 (1223).

omne bonum formula³³ erőteljes előretörése figyelhető meg³⁴ 1226-1227-ben és 1229-ben az összes egyszerűbb szerkezetű privilegialis oklevél *salutatióját* ez adja. Azonban 1230-ban feltűnik a *salutem in Domino*³⁵ formula, 1232-ben pedig 6 *salutem et omne bonum* formulát tartalmazó oklevél³⁶ mellett 4 olyan egyszerűbb szerkezetű privilegialis oklevél van, aminek nem ez a *salutatioja*.³⁷ Tehát az 1227-1231 között gyakorlatilag egyeduralkodó formula 1232-1235 között csak a relatívan legtöbbet használt, feltűnnek mellette más formulák is.³⁸

IV. Közepesen formularizált oklevélrészek

Inscriptio:

III. Bélának az 1181-es kancelláriai reform előtti formákat követő okleveleinek jellemzően volt *inscriptiója*, azonban az Adorján és Katapán kancellárok által kialakított teljes szerkezetű privilegialis okleveleknek nincs.³⁹ 1192-től kezdve, amikor egyeduralkodóvá válnak a teljes szerkezetű privilegialis oklevelek nem találkozunk *inscriptiókkal* egészen az egyszerűbb szerkezetű kiváltságlevelek megjelenéséig 1216/1217-ben.⁴⁰

Az 1216-ból származó RA 310-es oklevél, ami még csak átmenet képez az egyszerűbb és az ünnepélyesebb oklevelek között, már rendelkezik *inscriptióval*, azonban az ebben a diplomában használt „*Omnibus Christi fidelibus*” formulának, majd csak 1230-as években lesz folytatása.⁴¹ Kezdetben a rövidebb *salutatio* formulák voltak az elterjedtebbek, 1228-ig egyértelműen ezek dominálnak, ezek három csoportra oszthatók. A legkorábbi 1217-ből *Omnibus presentes litteras inspecturis* és változatai.⁴² A másik népszerű formula, először 1219-

³³ Ha elfogadjuk Szentpétery fenntartásait a RA 350, 349 (1218) oklevelekkel kapcsolatban, akkor ennek a formulának az első feltűnését 1221-re kell tenni. (RA 373.) A keltezési kérdésekkel dolgozatom függelékében foglalkozom.

³⁴ RA 423, 429, 435, 436, 439, 444, 445, 452, 453, 454, 457, 460.

³⁵ RA 464. (ÁÚO. I. 269.)

³⁶ RA 487, 490, 492, 493, 494, 495.

³⁷ RA 486, 488, 489, 491.

³⁸ *Salutem et omne bonum*: 1233: RA 519, 518, 516, 513. 1234: RA 531, 533. 1235: RA 540, 542. Egyéb formulák: 1233: RA 514, 517, 527. 1234: RA 534, 530. 1235: RA 539.

³⁹ Primitívebb oklevelek pl.: RA 130, 131. 126. Fejlettebb oklevelek pl.: RA 133, 136.

⁴⁰ Egy két elszigetelt kivételtől eltekintve: pl.: RA 177 (1198): II. András uralkodásának idejéből az alábbi ünnepélyes szerkezetű okleveleknek van *inscriptiója*: RA 256. (1210), 359. (1220), 367. (1222). RA 504—508 (1233): A Jakab pápai követ közbenjárására kiadott oklevelekkel a dolgozatom függelékében foglalkozom.

⁴¹ RA 310. (HO. VI. 11.) Az egyszerűbb szerkezetű privilegialis oklevelek *inscriptio* formulának részletes listájára ld. a függelék 2. táblázatát.

⁴² Pl.: RA 340. (HO. V. 8.), 349, 350, 373, 385, 412, 424, 435, 463.

ben tűnik föl⁴³ és kevésbé változékony, mint az előző: *omnibus, ad quos presens scriptum pervenerint*. A harmadik csoport első tagja 1226-ban tűnik föl⁴⁴: *Universis, quibus presens pagina patuerit*⁴⁵ Ebbe a 3 csoportba osztható rövidebb formulák dominálnak 1227/1229-ig.

1228-ban új tendenciákra lehetünk figyelmesek, fokozatosan a bővebb formulák kerülnek előtérbe melyek két csoportba oszthatók. Az első először 1222-ben jelenik meg: *universis tam presentibus quam futuris litteras presentes inspecturis* és változatai.⁴⁶ Ez a formulacsoport 1228 előtt és után is 3-3 oklevélben szerepel.⁴⁷ Tehát nem ez a a változás motorja, hanem a hosszabb formulák egy másik csoportja: *Universis Christi fidelibus presentem paginam inspecturis* és változatai.⁴⁸ Először 1228-ban tűnik fel, de akkor máris két oklevélben is szerepel⁴⁹

1228 és 1231 között még évről évre változik hogy a rövidebb vagy bővebb formulák vannak-e túlsúlyban, azonban 1232-ben hirtelen váltás figyelhető meg, önmagában az *Christi fidelibus* csoport 7db⁵⁰ oklevélben szerepel, ezzel szemben csak 3-ban szerepel rövid formula.⁵¹ 1233-ban ötször találkozhatunk a *Christi fidelibus* csoporttal⁵² emellett csak egy oklevélnek van rövid inscriptiója. 1235-re⁵³ a *Christi fidelibus* csoport válik kizárólagossá.⁵⁴

Promulgatio:

Ellentétben az eddig tárgyat oklevélrészekkel, a *promulgatiók*ban nem fedezhető fel törés 1181-ben, a teljes szerkezetű kiváltságlevelek első megjelenésekor.⁵⁵ III. Béla korai, primitívebb szerkezetű okleveleiben is megtalálható ez az oklevélrész,⁵⁶ és az első, fejlettebb szerkezetű oklevél *promulgatiója*⁵⁷ is a korábbi oklevelek formáit követi. Azonban 1185-től az

⁴³ RA 352. (ÁÚO. VI. 402.)

⁴⁴ RA 429. (ÁÚO. I. 431.)

⁴⁵ Változataiban inkább *omnibus* szerepel, mint *universis*, ezen kívül *pagina* helyett *scriptum* is elképzelhető.

⁴⁶ RA 384. (ÁÚO. VI. 410.)

⁴⁷ RA 384, 390, 447 illetve 1231-ben RA 475, 482, 1234-ben RA 530.

⁴⁸ RA 444. (UBURG. I. 115.)

⁴⁹ RA 444, 445.

⁵⁰ RA 486, 488, 489, 491, 493, 494, 495.

⁵¹ RA 492, 487, 490.

⁵² RA 513, 514, 516, 518, 527.

⁵³ 1234-ben visszaesés figyelhető meg, 1-1 db van a két bővebb formulából (RA 530, 534.) és két oklevélnek van rövid *inscriptio* (RA 531, 533.)

⁵⁴ RA 539, 540, 542

⁵⁵ A dolgozatban vizsgált oklevelek *promulgatió*inak csoportosítására ld. a 3. táblázatot.

⁵⁶ Pl.: RA 126, 131. (CDCR II. 176.) „*Notum igitur sit*”

⁵⁷ RA I./1. 43. p., 133. sz. „*noscat igitur omnis Christo renatus*” Vö.: RA 131.

figyelhető meg, hogy a teljes szerkezetű oklevelekből elmarad a teljes *promulgatio*, és helyette csak az *arengá*ból átvezetővel találkozunk. Például „*hinc est quod*” és változatai.⁵⁸

III. Béla idősebbik fiának uralkodása két részre osztható. Az első időszakban (1196-1198) töretlenül folytatódik a III. Béla alatt bevett átvezető *promulgatiók* gyakorlata.⁵⁹ Azonban 1199-től egy új tendenciára lehetünk figyelmesek, tudniillik, hogy fokozatosan a teljes *promulgatiók* kerülnek előtérbe. Fontos kiemelni, hogy ezek teljesen újszerűek, nem tekinthetők a III. Béla primitívebb okleveleiből megismertek folytatásának. Az első „modern” teljes *promulgatio* 1198-ban tűnik fel,⁶⁰ azonban Imre alatt még a formulák széles körével találkozhatunk.⁶¹

Fontos kiemelni, hogy bár uralkodásának második szakaszában elmozdulás történik a teljes *promulgatiók* irányában, még mindig körülbelül ugyanannyi átvezető *promulgatio* található az oklevelekben, mint teljes.⁶² A későbbi fejlődés szempontjából érdemes kiemelni egy 1202-es oklevél *promulgatióját*: „*Sane igitur ad universorum notitiam volumus pervenire*”⁶³, illetve Imre utolsó vizsgálatunkba bevont oklevelét: „*Hinc est, quod ad universorum tam presentium quam futurorum notitiam volumus pervenire, quod*”.⁶⁴

Imre uralkodásának második felében elmozdulást figyelhattunk meg a teljes *promulgatiók* használatának irányába, Andrásnál ez a tendencia – az *invocatió*knál megfigyelthez hasonló módon – teljesen megfordul. 1205-ben 3 okleveléből 2-nek van teljes

⁵⁸ RA 139. (ÁÚO I. 78.), RA 142. Az *arengá*ból átvezető *promulgatio* egyik altípusának tekinthető, amikor egy rövidebb mondatban „megindokolja” az oklevél kiadója, hogy miért teszi az adományt. Pl.: RA 152 (ÁÚO VI. 183.): „*Eapropter et nos in celesti gazophilacio thesaurizare cupientes, affectu pietatis provocati*”. (Továbbiakban: RA 152-es típus.)

⁵⁹ Leggyakoribb a *hinc est quod* csoport (RA 169, 175). Érdekesség, hogy találhatunk olyan oklevelet is, melyben semmilyen formájú *promulgatio* nem található, még egy kötőszó sem. Pl.: RA 174.

⁶⁰ RA 172. (UBURG. I. 34.): „*Quapropter posteritatis memorie dignum duximus declarare, quod*”

⁶¹ Pl.: RA 183. (HO. V. 1.): „*huius itaque non inmemores debiti*”, 204. (CDCr III. 35.): „*Noveritque tam presens aetas quam secutura posteritas, quod*.” Teljes *promulgatio* még Imre idejéből: RA 182, 197, 204, 210.

⁶² Csak kötőszó RA 185, 193, 195, 198; RA 154-es típus: RA 188, 189, 206.

⁶³ RA 197. (UBURG. I. 38.)

⁶⁴ RA 210. (ÁÚO I. 91.)

*promulgatio*ja.⁶⁵ 1206-ban hét oklevél között már csak egy teljes *promulgatio*⁶⁶ található, tehát 1207-re újra az átvezető *promulgatiók* használata válik egyeduralkodóvá.

A *promulgatiók* egységessége szempontjából 1208 és 1210 közötti évek egy csúcspontot jelentenek, az oklevelek túnyomó részében *inde est* szerepel.⁶⁷ Azonban az uniformizáltság évei után a *promulgatiók* szempontjából a sokszínűség időszaka következett a királyi kancelláriai gyakorlatban. 1211-ben az eddig egységes *promulgatiók* helyébe újra sokféle formulák lépnek, azonban fejlődési irány egészen 1217-ig nem határozható meg, évről évre változik, hogy melyik kötszavas *promulgatiók* vannak többségben. Például 1216-ban 7 oklevélnek 6 félé *promulgatio*ja van. Az sem elhanyagolható szempont, hogy visszatérnek Imre kori, azóta kiveszett formulák.⁶⁸

Mint láttuk, II. András uralkodásának első szakaszát az átvezető *promulgatiók* dominanciája jellemzi, azonban 1217-ben váltást figyelhetünk meg. Fentebb már említettem, hogy ebben az évben találkozunk az első egyszerűbb szerkezetű privilegiális oklevéllel. Ezek az esetek túnyomó többségében rendelkeznek teljes *promulgatió*val. Az *invocatiók*hoz hasonlóan a *promulgatiók* esetében is azt figyelhetjük meg, hogy az egyszerűbb szerkezetű privilegiális oklevelek visszahatottak az ünnepélyesebb szerkezetűekre, ugyanis II. András uralkodásának második szakaszát a teljes *promulgatiók* dominanciája jellemzi, mind az ünnepélyesebb, mind az egyszerűbb szerkezetű privilegiális oklevelek körében.

Az 1217-1220 éveket átmeneti korszaknak tekinthetjük, ugyanis még nagy számban vannak jelen az átvezető *promulgatiók*⁶⁹ ugyanakkor 1217-ben találkozunk először nagy számú teljes *promulgatiók* széles variációjával. Az időtállóbb formulák közül említésre érdemes: „*tam modernis quam posteris notum esse volumus*”,⁷⁰ illetve ennek a hosszabb-rövidebb változatai.⁷¹ A másik jelentősebb formula így hangzik: „*Hac igitur consideratione salubriter inducti*

⁶⁵ RA 217, 219.

⁶⁶ RA 224. (MES I. 185.): „*recordantes*” Átvezető *promulgatio*: RA 226, 227, CDS I. 109. p. 137. sz, RA 225. A RA 152-es típus gyorsan kivész a használatból, 1206-ban még 2 oklevélben találunk ilyet (RA 222, 223), ez utána csak fel-fel bukkan. (Pl.: 1207: RA 230, 1211: RA 262.)

⁶⁷ RA 233. (ÁÚO. I. 97.) , RA 234, 235, 237, 240—244, 254, 255.

⁶⁸ Pl.: RA 274. (ÁÚO. VI. 353.) (1212): „*Attendentes itaque rei veritatem*” ez egy Imre kori formula, utoljára 1198-ban találkoztunk vele.

⁶⁹ Pl.: 1217: RA 316. (ÁÚO. XI. 150.), 319, 329, 330, 334: *cum itaque*, RA 332. (UBurg. I. 68.), 333, 335: *nos itaque*

⁷⁰ RA 338. (CDS I. 176.)

⁷¹ Pl.: 1220: RA 358, 1221: RA 362, 371, 1222: RA 382.

presentibus et posteris notum facimus”⁷² Ezeknek a formulacsoportoknak a jelentősége abban rejlik, hogy 1224-ig ezek dominálják az ünnepélyesebb privilegiális oklevelek *promulgatióit*.⁷³

Az 1221-es év több szempontból is külön figyelet érdemel. Ez az első év ugyanis, amikor többségbe jutnak a teljes promulgációval rendelkező ünnepélyesebb privilegiális oklevelek a csak átvezető jellegű tartalmazóakkal szemben.⁷⁴ Ugyanakkor feltűnik egy a későbbiekben kiemelkedően jelentős, régi-új formulacsoport: *ad universorum notitiam presentium et posterorum volumus pervenire*. Ez a *promulgatio* Imre okleveleiből is ismert⁷⁵ András okleveleiben rövidebb formában egyszer 1216-ban már felbukkan,⁷⁶ pont abban a diplomában, mely formuláit tekintve az egyszerűbb privilegiális oklevelek előfutárjának tekinthető. Igazi jelentőségre ez a formula azonban csak 1221 után tesz szert, ugyanis egészen az 1220-as évek végéig 1-2 kivételtől eltekintve ez a formula dominálja az egyszerűbb szerkezetű privilegiális oklevelek *promulgatióit*,⁷⁷ és 1221-től az ünnepélyesebb szerkezetű privilegiális oklevelekben is szép számmal megjelenik.⁷⁸ 1224-re külön ki kell térni, ugyanis a korábbi évekhez képest egy erős egységesülés figyelhető meg, a *promulgatiók* magas szintű formularizáltsága

⁷² RA 322. (ÁÚO. VI. 383.)

⁷³ Az 1217-ben feltűnő *promulgatiók* közül említést érdemel még: *Huius itaque regie circumspectionis erudicione moniti presencium atque posterorum noticie clarescere volumus* [RA 325. (CDCR III. 150.)] és változatai. RA 325, 323, 339. Ennek a korai formulának egy változata már 1216-ban is felbukkan (RA 308.) azonban 1217 után kivész a használatból. Ugyanebben az évben találkozunk először egy ehhez hasonló formulával: *presentium atque posterorum notitie clarescere volumus* [RA 318. (ÁÚO. VI. 391.)], RA 320.) mely előbb említett társához hasonlóan hamar kivész az okleveles gyakorlatból (Pl.: RA 352 (1219). Utoljára 1221-ben tűnik föl (RA 364).

⁷⁴ Csak átvezető *promulgatio*: RA 365, 368, 367, 381. Teljes *promulgatio*: RA 362, 364, 366, 369, 370, 371.

⁷⁵ RA 197 (1202), 210 (1204).

⁷⁶ RA 310. (HO. VI. 11.): „*Universorum notitiam volumus pervenire*.”

⁷⁷ Pl.: 1221: RA 372, 373. 1222: RA 384.

⁷⁸ Érdemes megemlíteni a RA 394-es egyszerűbb szerkezetű privilegiális oklevelet 1223-ból, melynek *promulgatiója*: „*in notitiam universorum presentium et posterorum pervenire volumus, quod intuitu remediorum anime nostre et eterne retributionis, qua quisque generaliter indiget temporalibus lucrari sempiternam querentes, quantum nobis divinitus est inspiratum*.” (CDCr III. 232.) [kiemelés tőlem], Tehát a *promulgatiója* egyrészt szabályos, másrészt köthető az Imrénél népszerű Ra152 típushoz, amivel nem találkoztunk 1215 óta (RA 299.) Hasonló *promulgatiójú* egyszerűbb szerkezetű privilegiális oklevéllel 1225-ben is találkozhatunk (RA 423)

szembetűnő.⁷⁹ Ezután ennek az oklevélrésznek a minősége ezen a magas szinten marad egészen 1227-ig.⁸⁰

A fejlett kancelláriai gyakorlat időszaka után több szempontból is úgy tűnik, hogy 1228 után korszakváltás következik be a *promulgatiók* használatában. Először is az egyszerűbb szerkezetű privilegiális okleveleket az 1220-as években domináló *universorum notitiam volumus pervenire* csoport használata jelentősen visszább szorul. Másrésről megjelenik egy új, népszerű formula: *Universis tam presentibus quam posteris volumus fieri manifestum*.⁸¹ Harmadrésről megnő azoknak az okleveleknek az aránya, amelyeknek szabályalan a *promulgatio*ja, ti. nem sorolható formulacsoportokba.⁸²

1229-ben megjelenik az *universorum notitiam volumus pervenire* formulának egy hosszabb változata,⁸³ mely II. András uralkodásának utolsó éveiben igen népszerű lesz.⁸⁴ Érdekes szempont, hogy ezt a formulát egy kivételével⁸⁵ csak az egyszerűbb szerkezetű privilegiális oklevelek használják, azonban a formulának az eredeti, rövidebb változatai is használatban maradnak,⁸⁶ melyet az egyszerűbb és az ünnepélyesebb privilegiális oklevelek egyaránt használnak.

1228/1229 után egészen 1231/1232-ig összességében az látszik, hogy a *promulgatió*knak jelentősen lazulnak a keretei, formularizáltságuk szembetűnően visszaesik. Az egyszerűbb szerkezetű privilegiális oklevelek között előfordul olyan, amelyeknek egyáltalán nincs

⁷⁹ RA 407. (CDCr. III. 240.), 409, 410: *promulgatio*juk szórul szóra megegyezik „*presentibus et posteris notum esse volumus*.” Ezen túl a RA 402, 403 is szórul szóra megegyező *promulgatió*t tartalmaz, hasonlóan a RA 412 és 413-ashoz. Utóbbi négy az *universorum notitiam volumus pervenire* csoportba tartozik.

⁸⁰ Ugyanakkor fel kell hívni a figyelmet a RA 424. (ZW I. 43.) (1225) egyszerűbb szerkezetű privilegiális oklevélre. *Promulgatio*ja nem sorolható csoportba („*auctoritate regia firmiter precipimus universis*”). Ezen túl 1228 előtt elég kirívó, hogy egy egyszerűbb szerkezetű privilegiális oklevél ne az *universorum notitiam volumus pervenire* csoport valamelyik variánsát használja.

⁸¹ 1228: RA 442, 443. (UBurg. 114.), RA 445. Ennek a formulának a későbbiekben mind a hosszabb, mind a rövidebb változatai használatban lesznek.

⁸² Pl.: 1228: RA 440-es ünnepélyes szerkezetű privilegiális oklevél. Érdemes még ebből az évből felhívni a figyelmet a RA 442-es oklevélre (ÁÚO I. 250.), mert konkrét csoportnak szóló *promulgatio*ja van, ami nagyon ritka a vizsgált korszakunkban.: „*Ea igitur animadversione salubriter inducti universis Sancte Matris Ecclesie filiis, presentibus ac posteris, volumus fieri manifestum*.”

⁸³ RA 460. (CDS I. 257.): *Ad notitiam universorum tam presentium quam futurorum harum tenore volumus pervenire*.

⁸⁴ 1230: RA 464. 1231: RA 473, 474, 475, 482. 1232: 486, 495.

⁸⁵ RA 529. (1234)

⁸⁶ 1229: RA 452, 453, 456, 1232: 487, 488, 491, 492.

*promulgatio*ja,⁸⁷ másoknak pedig – ennél az oklevéltípusnál szokatlan módon – arengájuk van *promulgatio* helyett.⁸⁸ Ebben az időszakban már folyamatosan csökken az ünnepélyesebb privilegialis oklevelek számaránya, azonban ezekben is a formai keretek lazulása látszik. 1229-ben 5 éves szünet után visszatérnek az átvezető *promulgatio*k,⁸⁹ 1230-ban a két privilegialis oklevél közül egyik *promulgatio*ja sem sorolható csoportba, mindkettő szabálytalan.⁹⁰ 1232-ből már csak egy privilegialis oklevél van, erre amiatt is érdemes felhívni a figyelmet, mert Ra152 típusú *promulgatio*ja⁹¹ van, ami 1215 óta csak kétszer fordult elő a kancelláriai gyakorlatban 1223-ban⁹² és 1228-ban⁹³.

1233-tól megint egy váltás érzékelhető, több formula talál magának (újra) utat a kancelláriai gyakorlatba, ezeknek egy részét csak az ünnepélyesebb privilegialis oklevelek használják,⁹⁴ másik részét pedig csak az egyszerűbb szerkezetű privilegialis oklevelek.⁹⁵ Újra feltűnik a *Hinc est quod*, mely átvezető formulával 1221 óta nem találkoztunk.⁹⁶ Azonban nagyon fontos, hogy a korábbi népszerű formulák sem vesznek ki a használatból, például az *universorum notitiam volumus pervenire* hosszabb és rövidebb változatai.⁹⁷ Ráadásul 1234-1235-ben újra az utóbbi csoport hosszabb-rövidebb képviselői kerülnek relatív többségbe az oklevelekben.⁹⁸

Mindezek alapján a következőket állapíthatjuk meg a *promulgatio*król 1228/1229 és 1235 között: Egyre nagyobb sokféleségnek lehetünk tanúi, a legtöbb évben új formulák jelennek meg, azonban amikor ezek bekerülnek az okleveles gyakorlatba, a régiek nem tűnnek el, csak

⁸⁷ 1228: RA 447.

⁸⁸ RA 454 (1229), 467 (1230). 1231-ben a 7 egyszerűbb szerkezetű privilegialis oklevél közül már 3-nak van arengája (RA 473, 474, 475).

⁸⁹ RA 451.

⁹⁰ RA 461, 462. 1231-ből csak egy ünnepélyesebb szerkezetű privilegialis oklevél van (RA 471.), ennek *promulgatio*ja szabályos.

⁹¹ RA 484: *Hac itaque consideratione inducti pro salute anime nostre et progenitorum nostrorum.*

⁹² RA 385.

⁹³ RA 442.

⁹⁴ RA 502, 503. (UBurg. I. 148.): *proinde univerosum tam modernorum quam futurorum Sancte Matris Ecclesie filiorum noticie presentium serie duximus declarandum.* Ez a *promulgatio* köthető a RA 441-hez (1228), melynek akkor nem volt párja, illetve Imre egy 1199-es okleveléhez (RA 172.)

⁹⁵ RA 516, 514. (ÁÚO. I. 305.). *Ad universorum notitiam tam presentium quam futurorum harum insinuatione volumus pervenire* (a RA 514-es konkrét csoportnak szóló *promulgatio*.).

⁹⁶ RA 368.

⁹⁷ RA 518, 527.

⁹⁸ 1234: RA 529, 531, 534. 1235: RA 538, 539.

relatív súlyuk csökken, olykor eltűnnek 1-2 évre, hogy aztán újra visszaszivárognak az oklevelekbe. Az új formulák is ehhez hasonlóan viselkednek, sok van köztük, ami csak 2-3-4 oklevélben szerepel összesen 1-2 évig, ezután eltűnik, majd újra fel-felbukkan 2-3 évvel később. Ezen túl évről évre változik, hogy melyik formulából van több, nem lehet új fejlődési irányokat meghatározni. Emellett megnő az aránya azoknak a formuláknak, amiknek egyáltalán nincs párhuzama.⁹⁹

Ez a jelenség legjobban az egyszerűbb szerkezetű privilegiális okleveleknél látszik, az 1220-as években¹⁰⁰ még egyféle promulatioja van az összesnek – az *universorum notitiam volumus pervenire* csoport –, az 1230-as években viszont annyira sokféle formula van jelen, hogy csoportokat csak akkor tudunk azonosítani, ha több évet vizsgálunk egyszerre. Ezen túl ezeknek a formuláknak a minősége messze elmarad az 1220-as években használatosakétól.¹⁰¹ Ráadásul nagyon magas azoknak az okleveleknek az aránya, amiknek csoportba nem sorolható, szabálytalan *promulgatio*ja van.

V. Enyhén formularizált oklevélrészecskék

Arenga:

A vizsgált oklevélrészecskék között az *arenga* kakukktójásnak számít ugyanis ez a legkevésbé formularizált oklevélrészecské, így teljeskörű elemzése az általam használt módszerekkel önmagában szétfeszíteni ennek a dolgozatnak a kereteit. Szerencsére egy ilyen típusú vizsgálattól eltekinthetünk, ugyanis Kristó Gyula II. András új intézkedései kapcsán részletesen elemezte az újadományt tartalmazó oklevelek *arengáit*. Kristó megállapította, hogy a hagyományosan II. Andrásához kötött nagymérvű birtokadományozások egészen III. Béla koráig nyúlnak vissza. Az *arengák* vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, hogy nem csak az „új intézkedések” forrásai keresendőek a Bizáncban nevelkedett uralkodó okleveleiben, hanem az azokat bevezető *arengák* szóhasználata is.¹⁰²

Ezek tükrében én csak két apróbb észrevétellel járulnék hozzá a korszak *arengáinak* elsősorban Kristó által kialakított képéhez. Az egyik prózai módon az *arengáknak* a pusztá

⁹⁹ Például kérdéses, hogy a RA 519-es oklevél (ÁÚO XI. 261.) (1233), *promulgatio*ja („*universitati vestre notum fieri volumus*”) szabályosnak mondható-e mindössze abból kiindulva, hogy van egy távoli párhuzama egy 10 évvel korábbi oklevélből. RA 338. (CDS I. 176.): *universitati vestre significamus*.

¹⁰⁰ a korai még bizonytalan oklevelektől 1221/22-ben eltekintve.

¹⁰¹ Érdemes itt utalni 1224-re, amikor két formulacsoportban 3 illetve 2 oklevélnek szóról szóra megegyezik a *promulgatio*ja. Hasonlóra 1230 után – Jakab pápai követ okleveleit leszámítva – nincs példa.

¹⁰² KRISTÓ 2001.

megléte az oklevelekben. A Katapán által végelgessé tett formák szerint a teljes szerkezetű privilegiális okleveleknek van *arengájuk*, az 1217-ben megjelenő egyszerűbb szerkezetűeknek viszont nincs. Azonban 1228-ban változás következik be. Ebben az évben két ilyen oklevélnek is van *arengája*.¹⁰³ Ettől kezdve egyre több egyszerűbb szerkezetű oklevél rendelkezik *arengával*, azonban egészen 1234-ig az *arengával* nem rendelkezők lesznek többségben.¹⁰⁴

A másik észrevételem, amit az *arengákkal* kapcsolatban kiemelnék, hogy az általam vizsgált korszakban számos alkalommal *corroboratiós* formulák szivárogtak be ebbe az oklevélrészbe. 1217 előtt erre a jelenségre csak elvétve találhatunk példát,¹⁰⁵ azonban ettől az évtől kezdve jelentősen megnő az ilyen típusú *arengák* száma.¹⁰⁶ Ezek az esetek többségében a *salva semper et inconcussa permeneat* csoportba tartozó *corroboratiós* formulát használják¹⁰⁷ azonban más formulákra is ráismerhetünk.¹⁰⁸ Fontos megemlíteni, hogy 1217-ben jelennek meg először jelentős számban a *salva semper* típusú *corroboratiók* az oklevelekben (ld. alább), tehát ez a formula egyszerre talált utat két oklevélrészbe is.

Corroboratio:

A *corroboratio* az oklevélrészek harmadik csoportjába tartozik, azaz csak enyhén formularizált, erősen képlékeny szerkezetű oklevélrész. A legtöbb *corroboratio* két részre osztható, egy bevezető részre, amiben „indoklást” kapunk, hogy miért pecsételik meg az oklevelet,¹⁰⁹ és egy „pecsételő” részre, ami a pecsételés tényéről számol be.¹¹⁰ Ezt a két formulát azért indokolt külön vizsgálni, mert az okleveles gyakorlatban csak lazán kötődtek

¹⁰³ RA 444, 445.

¹⁰⁴ 1229: RA 452, 453, 457, 460. (nincs *arenga*). 1230: RA 464. (van), 467. (nincs). 1231: RA 472, 476, 477. (van), 473, 474, 475, 482. (nincs). 1232: RA 491. (van), RA 486—490, 492—495. (nincs). 1233: RA 516, 518, 519, 527. (van), 513, 514, 517. (nincs). 1234: RA 531, 533 (van), 530, 534. (nincs). 1235: mindegyik egyszerűbb szerkezetű oklevélnek van. (RA 539, 540, 542.)

¹⁰⁵ 1217 előtt: RA 229, 244.

¹⁰⁶ PL.: 1217: RA 318. (ÁÚO VI. 391—392.): „Cum ea, que bonorum deliberatione legitima disponuntur, et maxime, que Regia pertractat autoritas, salva semper et inconcussa permanere debeant.” [kiemelés tőlem.]

¹⁰⁷ RA 320, 338, 352, 407, 420, 445, 451, 454, 455, 572, 477, 503, 540.

¹⁰⁸ PL.: RA 366. (CDCr III. 203.): „iure naturali requiritur ut si que commutationes in temporalibus equo tramitis pondere celebrantur, ad perpetue firmitatis robur obtineant, et ne aliquo unquam tempore versuta emergente calumpnia retractentur, litterarum testimonio debent confirmari” [kiemelés tőlem]. Nem *salva semper* típusú *corroboratiót* tartalmazó *arengák*: RA 362, 368, 371, 381, 476.

¹⁰⁹ PL.: RA 126. (III. BÉLA KIR. OKL. 15.): „Ut igitur hec concessio rata et inconcussa permaneret”

¹¹⁰ PL.: RA I./1. 44. p., 133. sz. „Presentes litteras regii sigilli munimine iussimus insigniri”

egymáshoz, és mint ahogy a későbbiekben látni fogjuk, gyakran egymástól függetlenül fejlődtek.¹¹¹

A *promulgatió*khoz hasonlóan a *corroboratió*kban sem fedezhető föl törés 1181-ben, az első teljes szerkezetű privilegialis oklevelek megjelenésekor.¹¹² III. Béla kancelláriai gyakorlatában még nagyon bizonytalan ez az oklevélrész,¹¹³ viszont tagadhatatlanul fel-fel bukkannak előremutató formák.¹¹⁴ A *corroboratió*t bevezető formulák közül fontos felhívni a figyelmet egy 1192-es oklevélre: „*Ut igitur huius nostre donationis pagina perpetuis temporibus inconcusse stabilitatis robur obtineat.*”¹¹⁵ A későbbiekben ez is meghatározó szerepet fog betölteni az okleveles gyakorlatban.

Imre hatalomra kerülésével a *corroboratió*k feltűnően egységesebbé válnak. Uralkodásának első felében (1196-1199) a bevezető formulák közül a *robur obtineat* fordulatról felismerhetőek dominálnak, melyek már III. Béla uralkodásának utolsó éveiben is nagyobb jelentőségre tettek szert.¹¹⁶ Az 1190-es években még nagyon instabilak a pecsételők formulák,¹¹⁷ fontos fejlemény azonban a *presentem paginam*¹¹⁸ fordulat megjelenése 1198-ban, mely 1199-től egészen Imre uralkodásának végéig egy kivétellel¹¹⁹ az összes királyi oklevél pecsételők formulájának felütéseként fog szolgálni

¹¹¹ A vizsgált oklevelek bevezető és pecsételők formuláira ld. a 4-5. táblázatokat.

¹¹² RA 126. (III. BÉLA KIR. OKL. 15.): „*Ut igitur hec concessio rata et inconcussa permaneret, et ne aliquis perturbator causa inivriose acquisitionis deceptorias questiones interponeret hoc privilegium scribi et mee regie auctoritatis sigillo sigillari volui.*” [kiemelések a dolgozat szerzőjétől]. Tehát a primitívebb szerkezetű okleveleknek is két részre osztható *corroboratio*juk van, ráadásul a *(rata) et inconcussa permaneret* fordulat egészen II. András uralkodásának végéig használatban marad.

¹¹³ III. Béla oklevélkiadó szervének működése kapcsán Kubinyi András is részletesen vizsgálta az ekkor kiadott okleveleket.: KUBINYI 1975. 108—117. A III. Béla kori *corroboratió*kra ld. még SZILÁGYI 1937. 50—55.

¹¹⁴ Mint a legtöbb oklevélrésznél, a RA 133-as oklevél itt is példaértékűnek tekinthető, legalábbis a pecsételők formulája: „[...] *presentes litteras regii sigilli munimine iussimus insigniri.*” RA I./1. 44. p.

¹¹⁵ RA 152. (ÁÚO VI. 183.)

¹¹⁶ Ennek a formulának egy fejlett példájával találkozhatunk 1199-ben: RA 185. (UBURG. I. 36.): „*Ut igitur hec donacio a nobis facta nostris nostrorumque successorum temporibus perpetue stabilitatis robur obtineat.*”

¹¹⁷ Egyik korai formulacsoport a *fecimus insigniri* fordulatról ismerhető meg (1197: RA 169, 1198: RA 173). Ebből a korszakból érdemes még föl hívni a figyelmet két formulára: RA 175. (MES I. 157.): „*sigilli nostri impressione communivimus*” és RA 172. (UBurg. I. 34.): „*sigilli nostri munimine iussimus insigniri.*” Ezeknek a későbbiekben lesz folytatása.

¹¹⁸ RA 176

¹¹⁹ RA 204.

1200-tól a *robur obtineat* típusú bevezető formula teljesen háttérbe szorul, helyette egy először 1199-ből ismert formula, és annak változatai válnak kizárólagossá: „*ut igitur huius dispositionis series inrefragabili stabilitate duret in posterum*.”¹²⁰ 1202-vel bezáróan ez a formula egyeduralkodó a kancelláriai gyakorlatban, azonban használata kérszéletűnek bizonyult, 1203-tól végleg kivész a gyakorlatból.¹²¹ Imre uralkodásának utolsó két évében többféle bevezető formulával találkozunk.¹²² A pecsételő formulák között 1199-ben feltűnik egy új, mely II. András uralkodása alatt nagy karriert fog befutni: „*presentem concessimus paginam privilegiantis sigilli nostri muniminne in perpetuum roboratam*”¹²³ Ez egy fejlett, stabil formulának fog bizonyulni a későbbiekben, azonban Imre uralkodása alatt (főleg 1200-1201-ben) ennek a formulának a rövidebb változataival találkozunk.¹²⁴

II. András hatalomra kerülésével a *corroboratiók* minősége jelentősen visszaesik. Szembetűnő a pecsételő formulákkal kapcsolatban, hogy a *presentem paginam* fordulat 1205-be egyáltalán nem szerepel. A kezdeti zavar után 1206-ban már látszanak a fejlődés nyomai, az oklevelekben¹²⁵ a *presentem paginam sigilli nostri munimine roboratam*¹²⁶ is feltűnik, mely már 1199-ben szerepelt Imre okleveleiben.¹²⁷ A bevezető formulák teljesen esetlegesek és rendszertelenek, 1205-1206-ban mindösszes 1-1 szófordulat, sőt olykor csak hasonló jelentés alapján lehet 2-3 oklevelet egymáshoz kötni.¹²⁸ Ugyanakkor ebben a káoszban születik meg egy a későbbiekben kiemelkedően jelentős formula: „*[...]nostris et nostrorum successorum temporibus salva semper et inconcussa permaneat*.”¹²⁹

1207-ben éles váltás figyelhető meg, jelentős minőségi javulás következik be a *corroboratiók*ban, azonban teljesen új formulákból kiindulva. Nem elhanyagolható szempont,

¹²⁰ RA 183. (HO V. 3.)

¹²¹ András 2 korai oklevele kivételével, melyek ide köthetők: 1206: RA 226. 1207: RA 228.

¹²² Közülük a következőre érdemes felhívni a figyelmet: RA 210 (ÁÚO. I. 92.): „*Ut autem huius Regie concessionis series firma et invariabilis in perpetuum permaneat*” [kiemelés tőlem.]” A *(perpetuum) permaneat* fordulatról felismerhető formulára ez az első példa

¹²³ RA 185. (HO. II. 2.)

¹²⁴ Pl: 1201: RA 195, 188, 194.

¹²⁵ RA 224, 225.

¹²⁶ CDS I. 110. p. 137. sz.

¹²⁷ RA 185.

¹²⁸ Pl.: RA 224. (MES I. 185.): „*ac stabile perseveret in posterum*,” RA 225. (CDS I. 111.): „*permaneat in posterum*” RA 226. (ZWI. 10.): „*ac stabile perduret in posterum*”. Ennek a „csoportnak” a tagjai között mindössze annyi a hasonlóság, hogy mindegyik az *in posterum* fordulattal végződik.

¹²⁹ CDS I. 110. p. 137. sz.

hogy 1207-től Róbert fehérvári prépost a kancellár. Az ő példáján ugyanaz látszik, mint ami András trónralépésekor több oklevélrésznél is feltűnt, tudniillik, hogy egy rezsimváltás vagy kádercsere nem azonnal csapódik le az oklevelekben, ugyanis Róbert első oklevele¹³⁰ még a korábbi formákat követi, azonban a kancellársága alatt kiadott összes többi diploma *corroboratiója* példátlan formularizáltágot mutat.

A bevezető formuláknál „*Ut autem hec a nobis facta donatio nullis unquam temporibus valeat retractari*”¹³¹ a pecsételő formuláknál pedig „*presenti eam pagina in notitiam deduci posterorum, et Regie auctoritatis sigillo iussimus roborari*”, szerepel, utóbbi szóról szóra 5 oklevélben!¹³² Amíg Róbert a kancellár (1209), addig az összes oklevél *corroboratiójában* ezek a formulák és változatai szerepelnek.¹³³ Fontos megemlíteni, hogy 1207-ben újra felbukkan az Imre okleveleiből ismert *robur obtineat* formula.¹³⁴

1209-ben Tamás veszprémi prépost kerül a kancellária élére, alatta jelentős visszaesés következik be a *corrobratiók* minőségében és formularizáltságában. Ugyanakkor működésének első évben furcsa kettőség figyelhető meg az oklevelekben. Egy részükben a Róberthez köthető bevezető és pecsételő formulák szerepelnek,¹³⁵ ezeknek a minősége nem marad el a korábbi oklevelekben megszokottól, számarányuk azonban folyamatosan csökken. Azok az oklevelek, amik nem a Róbert félé formulákat követik sokkal szabálytalanabbak és kevésbé formularizáltak, de köthetők a korábbi (1207 előtti) formulákhoz.¹³⁶ Ebben az esetben egyértelműen látszik, hogy új kancellár érkezésekor, minden bizonnyal az ekkor már magasfokú szakértelem miatt, időbe telik a káderek lecserélése, és ennek következményeként az intézmény által kiadott oklevelek formuláinak megváltoztatása.

Az 1211-es mélypont után 1212-ben minőségi javulás következik be az oklevelekben. Fontos felhívni a figyelmet, hogy újra (immár harmadszorra) megjelennek a *robur obtineat* csoportba sorolható bevezető formulák,¹³⁷ azonban nem ez az egyetlen Imre kori formula, ami

¹³⁰ RA 228.

¹³¹ RA 230. (CDCr III. 74.)

¹³² RA 233. (ÁÚO I. 98.) RA 233—240.

¹³³ RA 230,233,234,235,237, 240,

¹³⁴ RA 229.

¹³⁵ RA 242, 244, 253, 255.

¹³⁶ PL: RA 243.

¹³⁷ 1211: RA 259, 260. 1212: RA 270, 273.

újra utat talált a királyi oklevelekbe.¹³⁸ Ezzel szemben 1214-ben illetve 1216-ban a Róbert kancellárhoz köthető bevezető és pecsételő formulák változatai kerülnek be újra az oklevelekbe.¹³⁹ 1216-ban emellett egy éles váltás is megfigyelhető a bevezető formulákban, az először 1206-ban felbukkant *salva semper et inconcussa permaneat* csoport változatai több oklevélben is szerepelnek.¹⁴⁰

1217-ben Csák nembeli Bás fia Ugrin lesz a kancellár,¹⁴¹ ebben az évben egy jelentős minőségi javulás következik be az oklevelekben, a *corroboratiók* formularizáltsága jelentősen megnő, utóbbiak minősége szempontjából ez az év egy csúcspontnak tekinthető. Hasonlóan Róbert esetéhez, Ugrin első kiadott oklevelében sem látszanak még az alább leírt változások. Működése nyomán az előző évben „visszatért” *salva semper et inconcussa permaneat* formulának két altípusa alakul ki, ezeknek a szilárdsága közelíti az 1207-1209-es *corroboratiók* szintjét.¹⁴² Ebben az évben ugyanarra a jelenségre lehetünk figyelmesek, mint Tamás kancellárságának első két évében, csak ellentétes előjellel. Még jelentős számban vannak olyan

¹³⁸ *perpetuo stabiliter permaneat* csoport. RA 269, 274, 275. Ez a formula Imre utolsó általam vizsgált okleveléhez köthető. (RA 210.); „*presentem paginam sibi iussimus sigilli nostri caractere insigniri*” [RA 275. (ZWI. 14.)]. Ez is köthető egy Imre kori formulához az 1190-es évek végéről. (RA 172.)

¹³⁹ RA 289, 290.

¹⁴⁰ RA 308. (CDS I. 165.) Gertrúd királyné megölésekor elveszett pecsét miatt megújított oklevelek is ennek a formulának a változatait használják. (RA 304—307.) A *corroboratiók* alapján úgy tűnik, hogy ezeket az okleveleket egyszerre adták ki, ugyanis ez az oklevélrészük szinte szóról szóra megegyezik, ami szokatlan összevetve az ebben az évben kiadott többi oklevél szabálytalanabb voltával. Ezeknek az okleveleknek az érdekessége, hogy a *corroboratiók*ba bele van foglalva, hogy azért kerültek kiállításra, mert elveszett a pecsét, amikor megölték Gertrúd királynét. Ez bizonyos szinten az oklevélrészek funkcióinak keveredésének is tűnhet, hasonló elbeszélést inkább a narratívában várnánk. Másrészt viszont, ezek az oklevelek azért kerültek *renovatióra*, mert a pecsét elveszett, ezt pedig a megerősítő részben, tehát a *corroboratió*ban (is) érdemes közölni. RA 304. (ÁÚO. XI. 134.): *Verum quia presentis priuilegii series prioris sigilli nostri munimine, quod in occisione Regine Gertrudis nostre dilectissime coniugis fuit deperditum, consignata fuerat; presentem paginam renovandam fore dignum duximus, et alio sigillo, quod contra false cavillationis dolositates, que possent accidere, parari fecimus, ut facta per nos predictae terre Bozen donatio tam nostris quam nostrorum successorum temporibus firma semper et inretractabilis permaneret, in perpetuum roboravimus* [kiemelések tőlem]

¹⁴¹ 1217-ben még van egy oklevél ami Tamás neve alatt került kiadásra, (RA 314), ez is az elveszett pecsét miatt renovált oklevelek csoportjába tartozik.

¹⁴² [...] *facta donatio* [...] *nostris nostrorumque successorum temporibus salva semper et inconcussa permaneat* hosszabb és rövidebb változatai (RA 316, 323, 328, 329, 330, 332, 333). valamint RA 324. (CDCr III. 146.) „*Et ut hec per omnia successorum nostrorum tempora salva semper et inconcussa permaneant*” hosszabb és rövidebb változatai. (RA 318, 319, 320, 324, 356, 339.)

oklevelek, amik nem az Ugrin által bevezetett formákat követik,¹⁴³ ezeknek a minősége megmarad a korábbi évek szintjén. Ez a jelenség is afelé mutat, hogy a kancelláriai személyzet lecserélése és egy reform keresztülvitele időbe telt. A pecsételő formulák egységesebbek, mint a bevezetők, közülük a legfontosabb a *presentem concessimus paginam sigilli nostri munimine in perpetuum roboratam*.¹⁴⁴ Ezzel a formulával találkoztunk 1199-ben,¹⁴⁵ és 1206-ban is,¹⁴⁶ azonban 1217-ben szerepel először nagy számban. Fontos kiemelni, hogy az ekkoriban megjelenő egyszerűbb szerkezetű privilegialis oklevelek *corroboratiói* az ünnepélyesebb szerkezetűekét követik, az *intitulatióval*, a *salutatióval*, az *inscriptióval* és a *promulgatióval* ellentétben nem rendelkeznek csak rájuk jellemző *corroboratióval*.

II. András király szentföldi zarándoklatát a királyi okleveles gyakorlat is jelentős mértékben megsínylette. Az 1217-es csúcs után 1219-ben¹⁴⁷ jelentős minőségi visszaesést tapasztalhatunk.¹⁴⁸ Még ugyanebben az évben Bél nembeli Kilit lesz a kancellár, azonban működésének csak 1220-ban lesznek nyomai. 1220-1221-ben a pecsételő formulák visszatérnek az 1217-en bevezetett, a Ra 185-ösre visszamenő típus hosszabb, rövidebb változataihoz, de számarányuk nem nő.¹⁴⁹ A bevezető formuláknál 1220-ban még nem látszik egységesülés, azonban 1221-ben már annál inkább. Ebben az évben feltűnnek az 1206-ra visszamenő, *salva semper et inconcussa permaneat* bevezető formula romlott változatai, melyek 1217-ben domináltak.¹⁵⁰ Fontos felhívni a figyelmet egy új bevezetőformula-konstrukcióra ebben az évben: „*Ut autem hec a nobis facta donatio nec nostris nec nostrorum successorum temporibus retractari valeat, sed salva semper et inconcussa permaneat*.”¹⁵¹ Ez egyesíti a Róbert féle formulát, ami leírja, hogy az oklevéllel mi ne történhessen, illetve a *salva*

¹⁴³ egyrésztük egyáltalán nem köthető semmihez: Pl.: RA 337..

¹⁴⁴ RA 316. (ÁÚO XI. 150.) hosszabb és rövidebb változatai: RA 316, 318, 319, 320, 324, 332, 334, 335, 336, 338, 339. Több oklevélben szerepelnek ezen kívül a *presentem paginam sigilli nostri munimine fecimus roborari* formula változatai (RA 317, 322, 323.)

¹⁴⁵ RA 185.

¹⁴⁶ CDS I. 110. p. 137. sz. A RA 310-es oklevélben is ez szerepel (1216).

¹⁴⁷ A két 1218-as oklevél keltezésének kérdésével a függelékben foglalkozom.

¹⁴⁸ A pecsételő formulák az előző évi RA 317. stb. csoportot követik, a bevezető formulák ugyanakkor egyrésztől szabálytalanok (RA 352, 354), Másrésztől az 1217-es reform előtti formákat követik. (RA 353).

¹⁴⁹ Ebben a két évben 6 oklevél követi az 1217-es formákat, szemben 7 oklevéllel, ami nem. (RA 359, 364, 366, 367, 368, 371, 373.)

¹⁵⁰ Pl.: RA 370. (UBurg. I. 80.): „*Ut igitur hec a nobis facta donatio tam nostris quam nostrorum successorum temporibus salva semper et inconcussa permaneat*”

¹⁵¹ RA 369. (ÁÚO XI. 172.)

semper et inconcussa permaneant-ről megismerhető formulát. Ez az új típusú, „kettős bevezető” formula a későbbiekben lesz jelentős.

Az Ugrin kancellár által 1217-ben megkezdett, azonban a keresztesháború miatt elakadt reformot végül 1222-ben sikerül teljesen keresztülvinnie Kilitnek. Ebben az évben a *corroboratiók* teljes egészében visszatérnek az 1217-ben bevezetett formákhoz, az általam vizsgált 6 oklevélből 4-nek teljesen, szórul szóra megegyezik a *corroboratio*ja: „*Ut igitur hec a nobis facta donatio et nostris et nostrorum successorum temporibus salva semper et inconcussa permaneant, presentem concessimus paginam sigilli nostri munimine in perpetuum roboratam,*”¹⁵² ezen túl a másik két oklevél is ennek a formulának a közeli szövegváltozatát használja.¹⁵³ A kancelláriai gyakorlat fejlettsége szempontjából ez az év 1207-1208-at is túlszárnyalja.

1223-ban enyhén, azonban 1224-ben már szembetűnően visszaesik a bevezető formulák minősége. Első lépésként a *salva semper* fordulatról felismerhető bevezető formula lazábbá válik, hosszabb, rövidebb szövegváltozatait láthatjuk.¹⁵⁴ 1224-ben pedig megugrik azoknak az okleveleknek a száma, amik nem ezt a formulát használják. Egyrészt 3 év szünet után visszatérnek a Róberthez köthető bevezető formulák.¹⁵⁵ Ugyanekkor 12 év szünet után a *robur obtineat* formula is újra felbukkan, melynek III. Béla óta ez harmadik feltűnése.¹⁵⁶ A pecsételő formuláknak is enyhén csökken a formularizáltsága, azonban itt nincs látványos visszaesés.¹⁵⁷ 1224-ben István pápai káplán lesz a kancellár, aki ezt a tisztséget 1225-ig biztosan viselte.

1225-1227 között a bevezető formulákkal kapcsolatban több dologra lehetünk figyelmesek. Egyrészt egyre nagyobb számban használják a *robur obtineat* csoportot¹⁵⁸, a csúcs 1227- amikor 4 oklevélből 3-ban ez található.¹⁵⁹ Másrészt a *salva semper et inconcussa permaneant* csoport egyre jobban szétdarabolódik. Ezekben az években fel-felbukkanak a kettős bevezető formulák, melyeknek az egyik felét mindig a Róbert fíle bevezető formula adja, a

¹⁵² RA 377. (ÁÚO. VI. 407—408.) 381, 383, 385.

¹⁵³ RA 382. 384.

¹⁵⁴ 1223: RA 393, 394, 396. 1224: 407, 408, 410, 411,

¹⁵⁵ RA 403.

¹⁵⁶ RA 414. Ennek a formulának a változatai III. Béla és Imre 1200 előtti okleveleiben gyakran szerepeltek, ezután pár év szünet után 1209/1211-1212-ben tűntek fel újra.

¹⁵⁷ Érdemes említeni, hogy 1223-ban visszatérnek a *munimine fecimus roborari* típusú pecsételő formulák, amik ugyancsak 1217-ben kerültek bevezetésre: RA 396. 1224: RA 408, 412, 413, 414.

¹⁵⁸ RA 422, 435, 436, 439

¹⁵⁹ RA 435, 436, 439.

másik fele ebben a korszakban vagy a *salva semper*¹⁶⁰ vagy pedig a *robur obtineat* csoportból kerül ki.¹⁶¹

A pecsételő formulák közül az 1224-es megugrás után a ...*munimine fecimus roborari* csoport 1225-ben kivész a gyakorlatból.¹⁶² Ezután újra a *presentem paginam sigilli nostri munimine in perpetuum roboratam* csoport dominál¹⁶³, azonban lazább formában. Tehát mind a két formula szempontjából az 1222-es csúcs után (az 1224-es átmeneti stabilizációt leszámítva), folyamatosan lazulnak keretek.

Az oklevelek méltóságsoraiból nyert adatok híján nem tudni, hogy 1226-ben és 1227-ben ki volt a kancellár, a változásokra egyébként érzékeny *corroboratiós* formulák vizsgálata alapján pedig lehetetlennek tűnik eldönteni. István 1227-ig tartó kancellársága mellett szól, hogy az általa visszahozott *robur obtineat* csoport számaránya egészen 1227-ig növekszik. Azonban folytatólagos kancellársága ellen szól, hogy a ugyancsak általa előtérbe tolt *munimine fecimus roborari* csoport 1226-1227-ben egyáltalán nem szerepel. Továbbá az 1228-ban kiugróan népszerű kettős bevezető *corroboratiók* már 1226-ban feltűnnek az oklevelekben. Ezek alapján kijelenthetem, hogy István az első kancellár II. András uralkodása alatt, akinek a működéséhez (1224-1225?) nem lehet szembetűnő változásokat kapcsolni az okleveles gyakorlatban, mely a kancellárok tényleges szerepének csökkenésére utalhat az oklevelek kiállításában.

1228-1229-ben a Lád nembeli Bulcsú győri prépost kerül a királyi oklevélkiállító-szerv élére, működése elsősorban a bevezető formulák szempontjából érdekes. 1228-ban megugrik a kettős bevezető formulák száma, mely ekkor még egy laza és képlékeny csoport.¹⁶⁴ Azonban a következő évben a hozzá köthető oklevelekben a kettős formulák különböző darabkáit

¹⁶⁰ 1224: RA 402. (CDCr III. 231.): „*ut autem hec a nobis facta donacio salva semper et inconcussa permaneat et nullo contrario privilegio ab aliquibus exhibitio possit unquam retractari*”, 1226: RA 430.

¹⁶¹ 1227: RA 439. (ÁÚO VI. 442.): „*Ut autem rei huius series perpetue stabilitatis robur obtineat, nec ullis unquam temporibus valeat retractari*”

¹⁶² RA 422.

¹⁶³ 1225: RA 420. 423. 424. 1226: RA 429, 430. 1227: 435, 436, 439. Ebben az évben feltűnik egy oklevél, ami nem sorolható csoportokba. (RA 442). Ez is a keretek lazulására utal.

¹⁶⁴ RA 441, 442, 445. Ennek a csoportnak a formularizáltsága igen alacsony szinten állt. Pl.: „*ut igitur hec nobis facta donatio nullis unquam temporibus possit retractari, sed salva semper et inconcussa permaneat*” [RA 441. (CDCr III: 458.) VÖ.: „*Ut ergo hec nostra donatio nullis unquam temporibus ab aliquo successorum nostrorum valeat retractari; sed perpetue robur obtineat firmitatis* [kiemelések tölem]”. [RA 442. (ÁÚO I. 251—252.)] A csoport lényege, hogy az egyik eleme egy Róbert kancellár fele formula (*retractari*), a másik pedig *robur obtineat* vagy *salva semper*.

láthatjuk az oklevelekben, azonban a kettős bevezető formulákból egyet sem.¹⁶⁵ Bulcsú működése alatt a pecsételő formulák minősége nem változik, formularizáltságuk megmarad a korábbi szinten, ugyanakkor a pecsételő formuláknak kibővített változatai jönnek létre, melyek csak Bulcsú kancellársága alatt jellemzőek.¹⁶⁶

1229/1230 mélypont a *corroboratiók* formularizáltsága szempontjából. A bevezető formulák nem romlanak tovább,¹⁶⁷ azonban a pecsételők az 1217-ben bevezetett – és 1222/1223 óta folyamatosan alkalmazott – formulák helyette egymáshoz lazán kapcsolódó régi, az okleveles gyakorlatból kiveszettek tartalmazzanak. A *corrobratiók* ilyen szintű romlása valószínűleg azzal hozható összefüggésbe, hogy a Bulcsút kancellárként követő Albert aradi prépost kevesebb, mint egy évig viseli a hivatalt 1229-ben.

1231-ben ugrásszerű javulás figyelhető meg a *corroboratiók* minőségében Visszatérnek és többségbe kerülnek a kettős bevezető *corroboratiók*, valamint újra a Ra 185-re visszamenő pecsételő formulák kerülnek be az oklevelekbe, bár ebben az évben még képlékenyebb formában. Az 1232. év is egy felfelé ívelő szakasz, a bevezető formuláknál a kettősek vannak többségben, ráadásul ez a csoport szorosabbra zárja a sorait, ettől az évtől kezdve a *robur obtineat* fordulat nem szerepel, helyette mindig *salva semper et inconcussa permaneat*.¹⁶⁸ Ugyanebben az évben a Ra 185-ös csoport formulái átalakulnak, kibővülnek.¹⁶⁹ Az ebben a két évben megfigyelt változások valószínűleg Ugrinhoz köthetők, aki 1230 óta újra kancellárként vezeti a királyi oklevélkiállító szervet egészen II. András haláláig. Az ő második színre lépése után egy egész évnek kellett eltelnie, hogy az oklevelekben feltűnjön a működése.

1233 és 1235 között részben visszatérnek a Ra 185 eredeti, 1232 előtti formái, de megmaradnak az 1232-ben bevezetett kibővítettek is, azonban a pecsételő formulák szilárdsága

¹⁶⁵ RA 451–454.

¹⁶⁶ Az egyik típusban a *datatio* beékelődik a *corroboratióba*. Pl.: „*presentem paginam dupplici sigillo nostro per manus Bulchu geuriensis prepositi et aule nostre cancellarii, fecimus roborari.*” [RA 452. (CDCr III. 325.) RA 453]. A másik típusban a *destinatarius* kerül be a *corroboratióba*. Pl.: „*presentem paginam sub eodem tenore tam Ecclesie Albensi, quam Monasterio Sancti Martini concessimus sigilli nostri munimine in perpetuum roboratam.*” [kiemelések tőlem.] RA 451. (ÁÚO VI. 476.)

¹⁶⁷ Jelen van a *robur obtineat* csoport (RA 460, 464.) A *salva semper* csoport (RA 457, 462), valamint a Róbert féle csoport. (RA 456).

¹⁶⁸ Pl.: „*Ut igitur hec a nobis facta donacio nullis umquam temporibus valeat retractari, vel in irritum revocari sed semper salva et inconcussa permaneat.*” RA 494. (ÁÚO VI. 505.)

¹⁶⁹ Pl.: „*ad argumentum amplioris veritatis presentem concessimus paginam duplicis sigilli nostri munimine in perpetuum roboratam.*” [kiemelés tőlem] RA 495. (UBURG. I. 140.)

megállapodik az 1232-es szinten. A bevezető formuláknál végig a kettősek dominálnak, ugyanakkor 1233-tól enyhe lazulás figyelhető meg.¹⁷⁰

Összegzés

III. Béla, Imre és András okleveleinek elemzése után két egymással összefüggő tanulságot vonhatunk le. Az első, hogy a különböző mértékben formularizált oklevélrészek különböző mértékben reagálnak a politikai és a kancellária szervezetét érintő változásokra. A stabilan formularizált oklevélrészek ezekre sokkal kevésbé érzékenyek, mint például a *corroboratiók*, utóbbiak alapján sokkal részletesebb következtetéseket tudunk levonni. Ehhez kapcsolódik, hogy bár eltérő mértékben reagálnak a változásokra, a különböző oklevélrészek az esetek túlnyomó többségében „egyszerre” mozognak, a bennük felfedezhető változások azonos előjelűek, használatukkal kapcsolatban egységes korszakok alakíthatók ki:

A III. Béla uralkodásának idején, 1181-ben Kalán kancellár működésének köszönhetően jelenik meg először a teljes szerkezetű oklevél, melynek *invocatiója*, *intitulatiója* és *salutatiója* egyértelműen elkülöníti azt a korábbi oklevelek formáitól, azonban a *promulgatio* és *corroboratio* szempontjából nem látszik éles váltás.¹⁷¹ Azonban az 1180-as évek végéig kell várni, hogy Adorján és Katapán kancellárok diadalra vigyék az 1181-ben megkezdett, több visszalépés által hátráltatott reformot.¹⁷² A Katapán által véglegessé tett minták Imre uralkodásának első éveiben is töretlenül folytatódnak, miközben fokozatosan javul az oklevélrészek minősége. Új tendenciák 1199 körül jelentkeznek – Dezső szebeni prépost kancellársága idején – az *invocatio* fokozatos eltűnése, illetve a teljes *promulgatiók* arányának növekedése, valamint a *robur obtineat* bevezető formula teljes elhagyása, végül pedig a *presentem paginam sigilli nostri muniminne roboratam* csoport előtérbe kerülése. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy Katapán azután is tevékenyen részt vett a kancellária működésében,

¹⁷⁰ 1233-ban megjelennek olyan kettős bevezető formulák, amik csak szerkezet-jelentés szempontjából köthetők a kettős csoporthoz, ugyanis teljesen új a szóhasználatuk. Pl.: 1234: RA 533. (CDS I. 318.): „*Ut igitur huius constitutionis ordinationisque series, a nobis rationabiliter faeta, inviolabiliter in posterum observetur, et nostris seu nostrorum successorum temporibus a nullo umquam hominum omnino queat infirmari.*”

¹⁷¹ RA 133. Ezek alapján egyet kell értenem Érszegi Géza azon megállapításával, hogy az 1181-es kancelláriai reform „nyitányának” inkább ez az oklevél tekinthető, és nem a primitív formákat követő RA 130-as, melynek arengája alapján a régebbi kutatás arra ösztönöztetett, hogy benne elrendelte a király az írásbeliséget. ÉRSZEGI 1984. 76.

¹⁷² Az 1180-as évek ingadozó okleveles gyakorlatát részletes bemutatására és elemzésére ld.: KUBINYI 1975. 112—115.

hogy egri püspök lett, azonban miután távozott a királyi oklevéladószerv éléről, nem volt többé hatása annak működésére.

II. András trónralépésével az 1199 utáni tendenciák 2 év leforgása alatt a visszájára fordulnak. Az okleveleknek újra lesz *invocatio*ja és a teljes *promulgatio*ók helyett visszatérnek az átvezető típusúak. Érdekes ezen a ponton figyelmünket András herceggként kiadott okleveleire irányítanunk. Ugyanis az 1200 után kiadottaknak mind van *invocatio*ja, illetve egyikben sem szerepel teljes *promulgatio*.¹⁷³ Ezek alapján csak arra gondolhatok, hogy András trónra lépése után a hercegi kancelláriájának személyzetével cserélte le Imre embereit a királyi kancellárián. Azonban ez a drasztikus kádercsere a minőség rovására is ment, 1205-1206-ban a legtöbb oklevélrész formularizáltsága jelentősen visszaesett Imre utolsó éveéhez képest.

1207-1209 a kancellária működésének egyik legfejlettebb periódusa, mely Róbert kancellárhoz köthető. 1209 és 1216 között Tamás kancellársága alatt a közepesen és enyhén formularizált oklevélrészek minősége visszaesik, azonban a kancellária működésében nem keletkezik akkora zavar, hogy az a stabilan formularizált oklevélrészeken is meglátszódjon. 1217-ben az Ugrin által megkezdett reform nyomán jelentős javulás áll be a *promulgatio*ók és *corroboratio*ók minőségében, ugyanakkor a keresztshadjárat által okozott országos zűrzavar miatt az összes oklevélrész minősége visszaesik, egészen 1222-ig tart a regeneráció, illetve a kancelláriai reform betetőzése Kilit által. Ezután a stabilan formularizált oklevélrészek formularizáltsága nem változik, azonban 1227 után mind a *promulgatio*ók mind a *corroboratio*ók minősége romlik. Végül 1231/1232 után Ugrin kancellár második működésének köszönhetően újra javul ezeknek az oklevélrészeknek a minősége.

Tehát III. Béla alatt születtek meg a teljes szerkezetű privilegiális oklevelek, ahogy arra már Szentpétery is rámutatott. Azonban ezután a királyi oklevelés gyakorlatot egyáltalán nem egy egyenes vonalú, evolúciószerű fejlődésként jellemezhetjük, ami az oklevelek számának fokozatos emelkedésével és az oklevélrészek formularizáltságának folyamatos növekedésével írható le. Egyrészt az általam vizsgált időszakban jelentős mértékű hullámváz figyelhető meg a kancelláriai gyakorlat fejlettsége szempontjából, másrészt sokszor egy fejlődési irányt egy másik, de nem feltétlenül fejlettebb vált föl.

A *corroboratio*ókra külön ki kell még térnem, ugyanis elemzésem közben feltűnhetett az olvasónak, hogy mind a bevezető, mind a pecsételő formulák használatában erős ciklikusság figyelhető meg. Ez a jelenség a legszembetűnőbb talán a *robur obtineat* csoport esetében, mely

¹⁷³CDCr II. 355. (1200), III. 6. (1201.): „igitur” CDCr III. 17. (1202). Ennek az oklevélnek még átvezető *promulgatio*ja sincs.

először III. Béla utolsó éveiben tűnik fel a királyi kancelláriáról kikerült oklevelekben, és egészen 1199-ig szerepel bennük. Ezután 1207-ben feltűnik egy oklevélben, harmadszorra 1211-1212-ben kerül be a *corroboratió*kba. Negyedik, egyben utolsó szereplése ennek a formulának 1224 és 1231 közé tehető. A függelékben lévő 4. és 5. táblázatból egyértelműen látható, hogy a korszakunkban a legtöbb *corroboratió*s formula kancelláriai használatában hasonló ciklikusság figyelhető meg. Fontos kiemelni, hogy sokkal enyhébb mértékben a *promulgatió*k használatánál is felfigyelhettünk hasonló ciklikusságra, főleg az 1220-as évek közepétől.

Vajon mi az oka ennek a ciklikusságnak? 1975-ben Kubinyi András kimutatta, hogy a 12. században szoros kapcsolat állt fenn a királyi alapítású társaskáptalanok és az akkori oklevélkiadó szerv, a királyi kápolna között. Rámutatott, hogy bár a királyi okleveleket a *notarius* fogalmazta, a fogalmazatot sokszor „az uralkodó által éppen meglátogatott nagyobb egyházi központok, elsősorban a székeskáptalanok papjai tisztázták le.”¹⁷⁴ Elképzelhető, hogy a 13. század első harmadában is szoros kapcsolat állt fenn a székes- és társaskáptalanok, valamint a királyi oklevélkiadószerv között. Nem elhanyagolható szempont, hogy vizsgált időszakunkban a kancellárok többsége a székes- és társaskáptalanok prépostjai közül kerül ki. Elképzelhető, hogy a kancellárok hivatalba lépésükkor a kanonokok egy részét, és velük együtt a hiteleshelyi oklevéladásban használatos formulákat is magukkal hozták a királyi udvarban. A *corroboratió*s formulák ciklikussága következésképpen abból adódik, hogy, bizonyos kancellárok ugyanabból a káptalanból jöttek, ezen túl az is elképzelhető, hogy egyes káptalanoknak hasonló volt az okleveles gyakorlata.

Érdemes ezen a ponton figyelmünket a veszprémi püspök és káptalan által kiadott korai oklevelekre irányítani. Róbert veszprémi püspök által 1209-ben kiadott oklevél *corroboratió*ja a *robur obtineat* csoportba sorolható, éppúgy, mint Tamás veszprémi prépostból lett kancellár első oklevelének *corroboratio*ja. Ugyanennek a püspöki oklevélnek a *fecimus communiri* pecsételő formulája¹⁷⁵ több alkalommal szerepel a Tamás irányítása alatt kiadott oklevelekben.¹⁷⁶ Fontos kiemelni, hogy Tamás előtt ezek a fordulatok 2 évig nem szerepelnek a királyi kancelláriáról kikerült oklevelekben. Ezen a diplomán túl a veszprémi káptalan 1214-

¹⁷⁴ KUBINYI 1975. 106.

¹⁷⁵ GUTHEIL 2007. 32—33.: *Et ut hoc inconcusse firmitatis robur obtineat in posterum presentem paginam sigilli nostri testimonio fecimus communiri* [kiemelések tőlem]

¹⁷⁶ PL.: 1210: RA 253.

ben kiadott oklevelének *nostri sigillo munitas* fordulata először Tamás kancellár működése alatt talál utat a királyi oklevelekbe.¹⁷⁷

Ezen a ponton el kell ismernem, hogy a *corroboratiok* ciklikusságának okairól írt fejtegetésem a két idézett veszprémi oklevél ellenére sem több pusztá ötletnél, ugyanis egy ilyen típusú kapcsolat igazolására a királyi oklevélkiadószerv és a vidéki írásbeliség központjai között csak a káptalani és püspöki oklevelek formuláinak teljeskörű vizsgálata után nyílik lehetőség. Ez a kutatás egy későbbi tanulmány témájául fog szolgálni, ugyanis jelen dolgozat a szűkös tartalmi keretek miatt csak a királyi okleveles gyakorlat bemutatására vállalkozhatott.

¹⁷⁷ 1211: RA 258, 259.

A felhasznált források és szakirodalom jegyzéke

Forrásgyűjtemények

ÁÚO	Árpádkori új okmánytár. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest/Bp. 1860–1874. (Monumenta Hungariae Historica Diplomatica);
BTOE	Budapest történetének okleveles emlékei. Csánky Dezső gyűjtését kieg., s. a. r. Gárdonyi Albert. I. Bp. 1936.
CDCr	Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Ed. Marko Kostrenčić – Tadija Smičiklas – Duje Rendić-Miočević. I–XVIII. Zagabria, 1904–1990.
CDS	Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Ed. Richard Marsina. Vol. I–II. Bratislava 1971–1987.
EFHU	Elenchus fontium historiae urbanae III/2. Ed. András Kubinyi. Bp. 1997. 21–22.
FEJÉR CD	Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. Buda 1829–1844.;
GUTHEIL 2007.	GUTHEIL Jenő: Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárból (1002–1523). Kiadásra előkészítette: Kredics László. Veszprém, 2007. (A veszprémi egyházmegye múltjából 18.); Veszprém város okmánytára. Pótkötet (1000–1526). Összeáll. Érszegi Géza – Solymosi László. Veszprém 2010.
GYÖRFFY ÁMTF	GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp., 1963–1998.
HO	Hazai okmánytár. Szerk. Nagy Imre – Paur Iván – Ráth Károly – Véghegy Dezső – Ipolyi Arnold. I–VIII. Győr–Bp. 1865–1891.
MONUM. ARP.	Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Ed.: Endlicher Stephanus Ladislaus. Sangalli, 1849.
THEINER: MONUM. HUNG.	Vetera monumenta historica Hungariam sanctam illustrantia, maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta. Coll., disp. Augustinus Theiner. I–II. Roma 1859–1860.
MES	Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Ed. Ferdinandus Knauz – Ludovicus Crescens Dedek – Gabriel Dreska – Geysa Érszegi – Andreas Hegedűs – Tiburtius Neumann – Cornelius Szovák – Stephanus Tringli. I–IV. Strigonium–Bp. 1874–1999.

- PRT A pannonthalmi szent-Benedek-rend története. Kiadja a pannonthalmi szent-Benedek-rend. Szerkeszti Erdélyi László dr. I—XII. Bp., 1902.
- RA Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. I–II/4. Bp. 1923–1987.
- UBurg. Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. Hrsg. Hans Wagner, Imtraut Lindeck-Pozza, Erich Reiter, Leonhard Prickler. Band I–V. Graz–Köln–Eisenstadt 1955–1999.
- ZIMMERMANN-WERNER Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Hrsg. Franz Zimmermann – Carl Werner – Georg Müller – Gustav Gündisch. I–VII. Hermannstadt–București 1892–1991.

Szakirodalom

- ÉRSZEGI 1984. ÉRSZEGI Géza: III. Béla kancelláriai reformjáról. In: Magyar Herold 1 (1984) 72–77.
- FEJÉRPATAKY 1885. FEJÉRPATAKY László: A királyi kancellária az Árpádok korában. Bp., 1885.
- HORVÁTH 1954. HORVÁTH János: Árpádkori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954.
- III. BÉLA KIR. OKL. FEJÉRPATAKY László: III. Béla király oklevelei. Bp. 1900.
- KRISTÓ 2001. KRISTÓ Gyula: II. András király „új intézkedései”. In: Századok 135. (2001) 251–300.
- KUBINYI 1975. KUBINYI András: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén. In: Levéltári közlemények 46. (1975) 59–121.
- KUMOROVITZ 1972. KUMOROVITZ L. Bernát: Adatok Budapest főváros Árpád-kori történetéhez. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 19 [1972] 3–38.
- LADÁNYI 2000. LADÁNYI Erzsébet: A "Bodrog-parti Athén" kezdeteiről. In: Magyar könyvszemle 116. (2000) 191–198.
- NÓGRÁDY 1995. NÓGRÁDY Árpád: „Magistratus et comitatus tenentibus”: II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. In: Századok 129. (1995) 157–194.
- SOLYMOSI 1998. SOLYMOSI László: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon.

- SOLYMOSI 2006. SOLYMOSI László: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecsétani tanulmányok. Bp. 2006.
- SZABADOS 2001. SZABADOS György: Egy Imre-kori adomány fennmaradásáról. In: Acta Historica 115. (2001) 3—11.
- SZABÓ 1906. SZABÓ Dezső: Két Árpád-kori oklevél. In: Századok 40. (1906) 620—634.
- SZENTPÉTERY 1930. SZENTPÉTERY Imre: Magyar oklevéltan. Bp. 1930. (A magyar történettudomány kézikönyve II. 3.)
- SZILÁGYI 1937. SZILÁGYI Lóránd: Az Anonymus-kérdés revíziója. In: Századok 71. (1937) 1—54., 136—202.
- THALLÓCZY 1897. THALLÓCZY Lajos: Árpádházi Jolán Aragon királynője. In: Századok 31. (1897) 577—592.
- THOROCZKAY 2009. THOROCZKAY Gábor: Szent István okleveleiről. In: Századok 143. 2009. 1385—1412.
- ZSOLDOS 2011. ZSOLDOS Attila: II. András Aranybullája. In: Történelmi Szemle 53. (2011) 1-38.